

Ad spørreundersøkelsen om forhold i "landsavikoppgjøret"s fengsler og fangeleirer.

Det er både dristig og fortjenestefullt at den her foreliggende undersøkelse er gjort og nå presenteres i bearbeidet stand : Dristig, fordi stoffet hører til de tabubelagte omner i historien om vår nære fortid. Det dreier seg om hendelser og forhold som så langt er holdt utenfor det vi med en viss rett kan kalle vår offisielle historie om det aktuelle tidsrom, og som det den dag idag hos mange er sterk motvilje mot å trekke frem i lyset. Men av slikt stoff består det meste av vår og andre folks historie. Skulle ingenting vært nevnt i den som ikke noen i sin tid helst hadde sett sløyfet, ville vi vært historieløse. De som påtar seg den oftest utallknemlige oppgave å fastholde for historien kjensgjerninger som mektige krefter i samtiden ønsker oversett og unevnt, gjør seg fortjente av historien. Det er derfor grunn til å yte dem honnør som har påtatt seg og utført det her foreliggende registreringsarbeid. Derved fastholdes noe som også er en del av norsk virkelighet, og dermed av norsk historie. Fortiden er det eneste i nasjonenes og menneskenes liv som ikke kan endres. Korrekt gjengitt kan den, får vi håpe, tjene til lærdom for mennesker og nasjoner i deres nåtid og på den alltid videre marsj mot fremtiden.

Metode og representativitet.

Det er naturlig først å stille spørsmålet om den anvendte fremgangsmåte ved undersøkelsen. Den sees å ha bestått i utsendelse av detaljerte spørreskjemaer til ialt 1080 representanter for den aktuelle målgruppe, hvorav nok så nøyaktig en fjerdedel (268) fylte ut og returnerte skjemaene. Dette må karakteriseres som et akseptabelt resultat, etter det som fås opplyst på linje med undersøkelser av lignende art. Spørsmålenes form kan ikke oppfattes som ledende, det må derfor kunne sies at saklighetskriteriet er oppfylt.

Det er av interesse å gjøre seg opp en mening om hvorvidt persongruppen som har besvart spørsmålene kan oppfattes som representativ for det svært meget større antall som i sin tid gjennomlevet de forhold og hendelser som undersøkelsen sikter mot. Dette synes å være tilfelle : Det dreier seg i overveiende grad om medlemmer av Nasjonal Samling. Sammenligner man fremskrevet aldersfordeling for denne gruppe, og videre geografisk og yrkesmessig fordeling, vil man finne en absolutt signifikant grad av samsvar. Materialet kan følgelig sies å stamme fra et representativt utvalg fra den aktuelle persongruppe. Det samme gjelder prosentfordelingen for oppgitte dommer. Det er derfor også rimelig å anta at deres opplevelser kan tilordnes en høy grad av representativitet, så meget mere som det resulterende helhetsinntrykk stemmer godt overens med tidligere fremkomne opplysninger, delvis alt i siste halvdel av 1940-årene : Dels i skildringer gitt av folk som selv hadde opplevd det som her omhandles, men også av utenforstående kritikere av etterkrigsoppgjøret og dermed sammenhengende forhold, dels også i rapporter, enkeltuttalelser og undersøkelser gjort av bl.a. medisinsk personell. Dette stoff fikk i disse

2.

første etterkrigsår liten eller ingen publisitet utenfor de berørtes egne rekker, og man minnes at det også fra myndighetenes side ble lagt alvorlige hindringer i veien for utbredelsen av slike opplysninger. Ikke desto mindre eksisterer slike tidlige vidnesbyrd, formodentlig tilgjengelige for interesserte bl.a. i universitetsbibliotekene. Idet dette samsvar kan konstateres, er også besvart det neste spørsmål som melder seg: Kan man etter så lang tids forløp regne med at de meddelte erindringer faktisk samsvarer med det dengang passerte? Enhver vet at tiden kan bevirke erindringsforskyvninger, hel eller delvis omarbeidelse i hukommelsen av det faktisk opplevde, sammenblandinger m.v. Ved levekårsundersøkelser fra like fjerne og fjernere tider, erindringer meddelt av tidligere KZ-fanger, tilorg-folk m.fl. later dette moment ikke til å være tillagt noen betydelig vekt, hvilket riktignok ikke i og for seg pr. analogi kan tas til inntekt for validiteten av nærværende undersøkelse: Hyppig forekommende neglisjering av en feilkilde opphever ikke feilkilden. For konklusjonen her er denne sammenligning derfor ikke avgjørende. Det er derimot det konstaterte samsvar med eksisterende kildestoff fra selve den tid det dreier seg om. Vi står her altså overfor to typer kilder som gjensidig bekrefter og utfyller hverandre.

Et siste spørsmål knytter seg til svarernes subjektive bedømmelse av de begivenheters karakter som her berettes om: Det finnes ikke noe objektivt, almindelig godtatt kriterium f.eks. for hva som er "akseptabelt" eller "sjikanøst" ved en arrestasjon, knapt heller for hva som må betegnes som en "alvorlig" skade f.eks. ved straffeekseris (med mindre man hadde medisinske kriterier å holde seg til, men så er neppe tilfelle her), likesom en vurdering av fengselspersonals/leirvokters holdning og opptreden nødvendigvis må være uttrykk for en subjektiv bedømmelse. Det er altså mulig at forskjellige personer ut fra sine egne, varierende forventninger og forutsetninger kan oppfatte og karakterisere ett og samme saksforhold forskjellig, likesom en og samme person vil kunne variere sin bedømmelse av reelt like opplevelser og situasjoner ut fra den større eller mindre grad av samsvar mellom disse og på forhånd etablerte forventninger. Denne innvending er imidlertid ikke spesifikk for her foreliggende undersøkelse, men vil i samme grad gjelde for all innsamling av opplysninger som opererer med disse og analoge begreper. I betraktning av at det overveiende antall spørsmål, og dermed også svar, angår opplysninger av faktisk, objektiv natur, kan denne innvending bare ha relevans for et mindre antall, og gir dermed ikke grunnlag for kritikk mot den fremlagte helhet. Det er, som konklusjon, tvert imot grunn til å betrakte den som et verdifullt bidrag til opplysningen av et så langt mørklagt kapittel i nyere norsk historie.

Ad de enkelte spørsmål. Korrelasjon.

Ved forsøk på korrelering av opplysninger/svar gitt på forskjellige spørsmål melder det seg en metodisk vanskelighet: Tall og presenter presentert i de forskjellige rubrikker måtte i tilfelle brytes ned og de enkelte besvarelser settes inn i nye relasjoner, om man skulle kunne komme frem til udiskutabelt gyldige korrelasjoner. De enkelte opplevelser kan selvsagt ikke regnes med i ett og alt å ha forløpt

3.

likt. Det er f.eks. fullt mulig at en arrestasjon foretatt av ordinært politi kunne beskrives som sjikanøs/brutal/direkte voldelig, og at en foretatt av Milorg-mannskaper eller "andre" kunne fortjene betegnelsen "akseptabel", selv om man med rimelighet kunne vente en korrelasjon omvendt av denne. Ettersom altså en slik korrelering av de foreliggende, bearbeidede resultater ikke kan foretas, gjøres ikke her noe forsøk i slik retning. Faren for feil og omtrentligheter er for stor.

Det bilde undersøkelsen generelt gir, er av hendelser og tilstander som ingen rettsstat vil eller kan være bekjent av. Rimelighets-hensyn tilsier at tidens særegne, ulykkelige forhold tas med i betraktningen som bakgrunn for det som skjedde. Ut fra en slik vurdering vil det være rimelig helt eller delvis å unnskyldte enkelte spontant skjedde overgrep, idet i alle fall noen av de skyldige selv eller i sin nærmeste krets kunne ha en bakgrunn som sterkt kunne motivere til slike. Dette hensyn ville først og fremst kunne gjøres gjeldende ved overgrep registrert i den første fase, d.v.s. ved arrestasjon foretatt av Milorg-folk eller "andre". Derimot unnskylder det ikke den overordnede ledelse, hvis ansvar det var å plukke ut eller godkjenne mannskaper til slik innsats.

Annerledes stiller det seg ved bedømmelsen av forholdene i fengsler og fangeleirer. Dette punkt er mere graverende enn det forrige. Ansvarlige myndigheter hadde i tilfelle et absolutt ansvar for at vakt- og annet personell her ikke var rekruttert fra åpenbart uegnede personkategorier som ovenfor anførte, betingede unnskyldninger kunne gjøres gjeldende for. Det er en påfallende, statistisk signifikant forskjell i det som oppgis om arrestasjon og mottagelse/ behandling i fengsel/leir: Det vil sees at det siste faller betydelig verre ut enn det første. Dette synes å bekrefte et alminde-elig inntrykk m.h.t. store deler av den improviserte vokter/vaktstyrke: I stor utstrekning rekruttert fra helt uegnede personkategorier, - noen direkte kriminelle, flere fhv. tyskerarbeidere og andre med påtrengende behov for å markere en "nasjonal holdning" som de inntil da ikke hadde gjort seg bemerket ved. Til dette føyer seg de høye prosenter av rapporterte trusler, bl.a. også om å skyte de arresterte, samt om mishandling endog med dødelig utgang eller varige skader, som resultat, straffeekskusis, straffeoppstillinger og skyting inn i leirene. Dette er hendelser og forhold fjernt fra det man forbinder med en rettsstat. Bildet utfylles av det faktum at bare i ytterst få tilfeller ble straffansvar gjort gjeldende overfor de skyldige, og da med reaksjoner som ikke sto i noe forhold til de begåtte forbrytelser.

Dette Gulag-inntrykk utfylles av det som fremkommer om mangelfull forpleining, med herav resulterende epidemier og annen sykdom. Det som fra før er kjent om kalorimengder m.m. harmonerer med det her opplyste. Det er i denne forbindelse bemerkelsesverdig at kostholdet for fanger i okkupasjonstidens leire var bedre enn etter okkupasjonens slutt. Landets forsynings situasjon ble ikke dårligere fra mai 1945. Den mest nærliggende forklaring er at leirledelse og forsyningsstjeneste i stor utstrekning var i hendene på ukvalifisert personell. Ansvar for dette må belastes politiske og faglig overordnede myndigheter.

I slående og positiv kontrast til det helhetsbilde som slik fremkommer av fengsel- og leirforhold i den første tid (opplysninger om tidsrom/tidspunkt ville vært ønskelige, i mangel av slik opplys-

ning går her ut fra at det for de rapporterte misforholds vedkommende vesentlig dreier seg om ca. det første år etter okkupasjonens opphør) står det som opplyses om behandlingen fanger fikk utenfor fengsler og leirer. Det fremgår at et stort flertall av fangene ble avgitt til slikt arbeid, til tross for at norsk lov ikke har noen hjemmel for slik bruk av fanger, og det er et inntrykk fra mange samtaler at dette arbeid ofte foregikk under svært frie forhold, og med en vennlig, ofte "ulovlig" imøtekomende holdning fra "arbeidsgiverne"s side. Dette inntrykk bekreftes av de registrerte besvarelser, hvor et stort flertall karakteriserer behandlingen som "akseptabel". Dette kan naturligvis i noen utstrekning begrunnes i rene nyttehensyn, idet arbeidsytelse og innsatsvilje selvfølgelig blir større under gode forhold enn under dårlige. En forklaring som mange erhvervede inntrykk klart støtter er imidlertid også at den offisielle "isfront" i betydelig utstrekning var et fenomen produsert av myndigheter, kringkasting og presse, m.a.o. et resultat av en formodet overveldende "flertallsmening" og derav resulterende "riktig holdning". Det vil erindres at det i den tid ble ansett og behandlet som et graverende avvik, om noen gav uttrykk for synspunkter forskjellige fra denne offisielt instituerte "holdning". Det virkelige forhold kan altså ha vært - og var, med ~~høyt~~ sannsynlighet - at et betydelig antall enkeltmennesker på den "riktige" side inntok en langt mere romslig og respektfylt holdning til dem på den "gale" enn den offisielt foreskrevne, og at denne holdning i mindre, skjennede forhold kunne gi seg uttrykk i behandlingsmåter og omgangsformer svært forskjellige fra den offisielt godtatte norm. Det vil i så fall ha dreiet seg om et manipulert "flertallssyn" satt igjennom med hva man kunne kalle et menings- og holdningspress støttet opp av en meget effektiv sensur rettet mot nyanserende og kontrære synsmåter. Dette synes å være en viktig korleksjon til den gjengse sort/hvitt- skildring av flertallssynet dengang.

En varierende, men jevnt over betydelig, prosent av svarerne har unnlatt å besvare enkelte spørsmål. Det ville selvfølgelig vært en fordel, om alle spørsmål var besvart av alle, men selve det nevnte faktum må ved nærmere ettertanke sees på som positivt for bedømmelsen av svarenes pålitelighet : Det kan ikke bety annet enn at de svarende bare har tatt med det de føler å ha sikker erindring om, og har latt de spørsmål stå ubesvart der denne visshet ikke er tilstede. Alt i alt tjener dette til å høyne undersøkelsens utsagnsverdi.

Det ville som nevnt vært ønskelig at svarene på de enkelte spørsmål kunne korreleres, noe som ved en videre bearbeidelse vel måtte være mulig å få til. Det kunne kanskje f.eks. være av interesse å finne det større eller mindre samsvar mellom måten arrestasjoner ble utført på og de personkategorier som foretok dem, likesom opplysning om den personelle sammensetning av gruppene "Lilora" og "Andre" (f.eks. : Hva er kjent om personenes innstilling, arbeid m.m. i okkupasjonsårene ? - om slike opplysninger i signifikant antall fremgår av de gitte kommentarer på de individuelle skjemaer.) Likeledes ville en geografisk krysspeiling muligens kunne bringe for dagen interessante forskjeller mellom forskjellige landadeler, større/mindre byer/tettsteder/landdistrikter.

Det ovenfor nevnte kunne være eksempler på Uskemål for en ytterligere bearbeidelse, om det er kapasitet og tid til det, men allerede slik den fremtrer er undersøkelsen et særdeles viktig bidrag.

til kunnskapen om en del av vår nære historie som langt har vært på det nærmeste ikke-eksisterende i den almindelige viden om den her omhandlede tids begivenheter.